

Architect
Theo Molkenboer
1796-1863

Zuilen zonder last

Bertus Bakker

Zuilen zonder last

Voor Els

Zuilen zonder last

Architect Theo Molkenboer 1796-1863

BERTUS BAKKER

Hilversum
Verloren
2021

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van: Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm, Gemeente Leiden, Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting Het Glaswerk, Stichting Het Nuyensfonds en Stichting Sormani Fonds.

Afbeeldingen op het omslag: Sint-Adelbertuskerk te Rinnegom. Aquarel, 15,3 x 23,7 cm, wrs. Reinier Evert Johannes Roeterink, 1887. Collectie Regionaal Archief Alkmaar.
Restanten van de Sint-Petruskerk aan de Langebrug te Leiden na de brand van 25 juli 1933.
Foto, 24,0 x 15,5 cm, 1933. Collectie Erfgoed Leiden & Omstreken.
Foto auteur: Els Hansen, 2020.

ISBN 9789087049577

© 2021 Bertus Bakker, Alkmaar
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak en omslagontwerp Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	11
1 Van statie tot parochie	
De Hollandse Zending	15
De Bataafse Republiek	18
Koninkrijk der Nederlanden	20
Bisschoppelijke hiërarchie hersteld	24
2 Kerkelijke bouwkunst in de negentiende eeuw	
Neoclassicisme	27
Neogotiek	30
Overheid en kerkbouw	35
Architect en aannemer	38
3 Timmerman en aannemer	
<i>Kapel Zijlpoort te Leiden en hervormde kerk in Nieuwveen</i>	
Opleidingsjaren	42
Huwelijk	48
Mathesis	50
Ambachtsbaas	52
Een dure koninklijke opdracht	53
Begraafplaatskapel Zijlpoort	57
Aannemer van publieke werken	61
Vader en zoon	65
4 De eerste kerk	
<i>St. Petrus in Leiden</i>	
De Waalse Vrouwekerk	69
Kostbare bouwplannen	72
Bouw van de Petruskerk	74
Een klassieke tempel	79

5 Katholiek Leiden onderdak	
<i>Hartebrugkerk en Mon-Pèrekerk te Leiden</i>	
Een protestant misleid	83
Bouwen onder protest	84
Twee katholieke tempels	89
Derde kerk in Leiden	91
‘Eene vereenvoudigde Gothische stijl’	95
Geen vierde kerk	98
6 Onder de rook van Leiden	
<i>Fabriek van Le Poole in Leiden, St. Adrianus in Langeraar, St. Martinus in Voorburg en de seminaries te Warmond, Culemborg en Voorhout</i>	
Aannemer en handelaar	102
Een textielfabriek	104
Kerken in Langeraar en Voorburg	106
Seminarie Warmond	110
Seminarie Kuilenburg	115
Seminarie Hageveld	118
7 Bouwkundig adviseur	
<i>St. Jan Onthoofding in Zoeterwoude</i>	
Pastors hebben geen verstand van bouwen	123
Een kerk voor Van der Haagen	124
Molkenboer als adviseur	128
De boekenkast van Molkenboer	133
8 Over de Zuiderzee	
<i>Winkels van Sinkel in Leeuwarden en Rotterdam, St. Laurentius in Voorschoten, pastorie in Rijkpwetering, H. Maria Visitatie in Oosterblokker, St. Bavo in Oud-Ade en OLV Hemelvaart in Amersfoort</i>	
Boten en treinen	135
Een winkel van Sinkel	137
Een huis voor de pastoor	141
Voet in West-Friesland	143
Vermolmde palen	151
Elleboogkerk in Amersfoort	153
9 Een standaardmodel	
<i>St. Jozef te Zeist, klooster OLV van Amersfoort, St. Franciscus in Bolsward en St. Michaël in Zwolle</i>	
Een gratis ontwerp	154
Een pensioonaat in Amersfoort	160
Eerste kerk in Friesland	161
Classicisme in Zwolle	167

10 Aanvaring met Waterstaat	
<i>St. Nicolaas in Lutjebroek en St. Bartholomeüs in Poeldijk</i>	
Controerse met ingenieur Mentz	172
Een onderhandse aanbesteding	176
In het Westland	180
11 Kerkinrichting	
<i>St. Martinus in Westwoud, St. Martinus in Bolsward, St. Dominicus te Leeuwarden en St. Dominicus in Utrecht</i>	
Louis Veneman	183
Gemarmeerde kolommen	186
In het dorp van Nuyens	187
Terug in Bolsward	191
Dominicanen in Leeuwarden	195
Dominicanen in Utrecht	199
12 Eigenzinnige pastoors	
<i>St. Victor in Noordwijkerhout, St. Petrus en Paulus te Soest, en St. Franciscus Xaverius te Amersfoort</i>	
In de Bollenstreek	204
Een geleerde opdrachtgever	209
Derde opdracht in Amersfoort	215
Hofjes in Leiden	217
13 Hervormde neogotiek	
<i>St. Petrus' Banden te Krommenie, hervormde kerk van Alphen aan den Rijn, St. Michaël in Westerblokker en Piusgesticht in Amsterdam</i>	
Een neogotische ingang	219
Tapijtkerk	222
In de Zaanstreek	226
Een gesticht in Amsterdam	230
14 Het bestek van Molkenboer	
<i>St. Martinus in 't Veld</i>	
Van ontwerp tot bestek	231
Het bestek	233
De aanbesteding	237
De aannemer	238
Graag een andere bouwpastoor	238
15 Naar Belgische voorbeeld	
<i>St. Catharina en Redemptoristenkerk te Amsterdam en St. Vitus in Hilversum</i>	
Een paterskerk in de hoofdstad	243

Geloof, Hoop en Liefde	252
Barokke gevel in Hilversum	254
16 De toorn van Thijm	
<i>St. Walburgis in Arnhem, St. Petrus' Banden in Roelofarendsveen en OLV Onbevlekt Ontvangen te Zoeterwoude</i>	
Polytekt Molkenboer	258
Drama in Arnhem	265
Een nieuw koor in Wehl	269
Tweede kerk in Zoeterwoude	271
17 Haarlem bisschopsstad	
<i>OLV Onbevlekt Ontvangen te Overveen, St. Bavo te Schoten en St. Joseph in Haarlem</i>	
De trots van Overveen	272
Een kolom langer	279
Een kathedraal in Haarlem	284
18 Giften en leningen	
<i>St. Hiëronymus in Wognum, OLV Geboorte te Hoogmade, St. Nicolaas te Purmerend en St. Johannes de Doper te Noord-Scharwoude</i>	
De financiering van de kerkbouw	288
Zuinige kerkmeesters	291
Een eigen klok	296
Waterstand in Waterland	297
Een al te ruime pastorie	302
19 Van Friesland tot Zeeland	
<i>St. Odulphus in Bakhuizen, De Duif te Amsterdam en St. Jacobus de Meerdere in Vlissingen</i>	
Laatste kerk in Friesland	305
Derde kerk in Amsterdam	307
Liever geen kolommen	314
20 Molkenboer en Cuypers	
<i>St. Lambertus in Helmond, St. Laurentius te Alkmaar, St. Jacobus de Meerdere in Tuitjenhorn en St. Adelbertus te Rinnegom</i>	
Triomf in Helmond	321
Nederlaag in Alkmaar	328
De blik naar het oosten	332
Van der Horst gepasseerd	336

21 Warmondse heren

<i>St. Matthias in Warmond en OLV ten Hemelopneming in Vogelenzang</i>	
Een romaanse kerk	342
Molkenboer en Pelzer	346

22 Een gesticht voor meisjes

<i>Gesticht De Goede Herder te Zoeterwoude, St. Johannes de Doper in Grootebroek en OLV Geboorte te Rijpwetering</i>	
De Goede Herder	355
Het liefst een eigen opzichter	358
Boete voor de aannemer	363
Een nieuwe biechtstoel	366

23 Nieuwe parochies

<i>St. Johannes de Doper in Hoofddorp, St. Franciscus van Sales te Lijnden en St. Vincentius a Paolo in Volendam</i>	
Pioniers in de polder	367
Een kerk voor arme vissers	375

24 Slotakkoord.

<i>St. Liduinigesticht te Schiedam, St. Agatha in Beverwijk, dorpschool in Warmond, pastorie te Schagen, sociëteit Concordia te Leiden, St. Jeroen in Noordwijk, St. Johannes de Doper in Den Burg, OLV Visitatie in 't Zand, St. Johannes de Doper Geboorte in Hoogwoud en St. Willibrordus in Den Haag</i>	
Een bejaardenhuis in Schiedam	381
Kleinere opdrachten	383
Sociëteit Concordia	387
Een kerk op Texel	390
Weerspannige kerkmeesters	393
Molkenboers laatste kerk	399
Een Haagse kerk verlengd	406

25 Postume toegift

<i>OLV Onbevlekt Ontvangen in Nieuw-Vennep, St. Antonius van Padua in Oud-Beijerland, OLV Geboorte te Burgerbrug en St. Hippolytus te Hippolytushoef</i>	
Derde kerk in de Haarlemmermeer	407
Giften uit het hele land	411
Tweede kerk in Zijpe	412
Op het eiland Wieringen	415
Terug in Oud-Ade	418
Karel Blansjaar	420
Einde van de firma	422

Epiloog

Latwerk en stuc	427
Staalkaart van stijlen	429
Verguizing en waardering	431
Zonder kapsones	435
Stamboom Theo Molkenboer	439
Overzicht gebouwen (bouwperiode, bouwkosten en aannemers)	441
Vorgevels kerken	444
Bronnen en literatuur	448
Namenregister	459

Voorwoord

Op vrijdag 10 mei 1850 werd aan de Mariaplaats in Utrecht de eerste steen gelegd voor de nieuwe Dominicuskerk. Ter herinnering aan deze feestelijke gebeurtenis werd een grote perkamenten oorkonde vervaardigd waarop de namen van tal van hoogwaardigheidsbekleders stonden gekalligrafeerd. Op het document prijkt de naam van Theo Molkenboer onder de titel *praeclarissimus architectus* (wijdberoemde architect). Op dat moment bevond de Leidse bouwmeester zich nog niet eens op het hoogtepunt van zijn roem. Van zijn reputatie is echter heden ten dage nog maar weinig over en eigenlijk geldt dat de hele Nederlandse architectuur van zijn tijdperk, de eerste helft van de negentiende eeuw. Een boek over juist dit onderwerp heeft daarom nogal wat vooroordelen te overwinnen, zeker als we bedenken dat hierin een architect centraal staat die voornamelijk kerken heeft ontworpen. Molkenboer en zijn collega's kwamen al snel in de schaduw te staan van de bouwmeesters uit de tweede helft van die eeuw en zijn daar niet meer uit tevoorschijn gekomen. Noem de woorden kerkenbouw én negentiende eeuw en tien tegen een valt de naam van Pierre Cuypers. Begrijpelijk, want net als Molkenboer heeft Cuypers een waslijst aan kerken op zijn naam staan, maar bovendien een serie spraakmakende profane gebouwen. Daarnaast is hij zijn hele leven lang intensief bezig geweest met de vorming van zijn imago. Het archief van Cuypers en zijn bureau kent een omvang van maar liefst een halve kilometer.¹ En dat is nog niet alles, want daarnaast bestaan er tal van archieven van zijn opdrachtgevers, met name van parochies waarvoor Cuypers zijn kerken ontwierp. Welk een wereld van verschil met de bewaard gebleven documentatie van en over Theo Molkenboer. Van diens persoonlijk archief, zo dat al bestaan heeft, is niets behouden gebleven nadat zijn zoon de firma had geliquideerd. Waar Cuypers er tijdens zijn leven op toezag dat al het schriftelijk materiaal zorgvuldig bewaard zou blijven, waren brieven en bouwtekeningen voor Molkenboer klaarblijkelijk weinig meer dan gebruiksmateriaal. Zie hier het verschil tussen de kunstenaar-bouwmeester Cuypers en de timmerman-aannemer-architect Molkenboer. Had de een gestudeerd aan een Academie voor Schone Kunsten – ‘ik heb niet gekozen voor bouwkunde maar voor bouwkunst’ zou hij tegen koning Willem III hebben gezegd – de ander had zijn scholing voornamelijk ontvangen in de timmerwerkplaats van zijn vader.

¹ Hetty Berens, ‘Het architectuurmuseum dr. P.J.H. Cuypers. Kunst, architectuur en bouwvak in het archief van een architectenbureau’, in: Hetty Berens (red.), *P.J.H. Cuypers (1827-1921). Het complete werk* (Rotterdam 2007) 53-69, i.z. 54.

De architectuur van de eerste helft van de negentiende eeuw was in hoofdzaak het product van ambachtsbazen die tegelijkertijd *selfmade* ontwerper waren. Deze bouwmeesters stonden achter de tekentafel maar bestierden ook een timmerwerkplaats. Molkenboer was zo'n aannemer-architect. In dit boek staat deze Leidse bouwmeester centraal en dan niet zozeer zijn leven, waarover betrekkelijk weinig bekend is, maar bovenal zijn scheppingen. Toch ligt de nadruk niet uitsluitend op de gebouwen als zodanig, maar evenzeer op het bouwproces. Deze studie is dan ook meer dan een analyse van het bouwkundige oeuvre van een architect. Zij beoogt ook een cultuurgeschiedenis te zijn, waarin naast aandacht voor de architectuur zelve tevens licht zal worden geworpen op flankerende thema's. Een daarvan is de financiering van de bouwprojecten. Het oeuvre van Molkenboer bestaat vrijwel geheel uit katholieke kerken en de bouw daarvan werd bekostigd met gelden die voornamelijk moesten worden opgebracht door de lokale geloofsgemeenschap. Vandaar dat aandacht zal worden geschonken aan de vaak inventieve wijze waarop de bouwpastoors en dikwijls ook hun voorgangers alsmede hun soms mee- dan weer tegenwerkende kerkbesturen doorgaans jarenlang bezig waren de benodigde gelden bijeen te brengen. De pecunia vormden echter nog maar de aanvang van het traject; daarna begon pas het eigenlijke werk. Zo moest om te beginnen overeenstemming gevonden worden over de plek waar de nieuwe kerk zou worden gebouwd. Geen eenvoudige zaak, want de keuze kon een deel van de parochianen tegen de haren in strijken dat gedwongen was voortaan verder te moeten lopen. Was die knoop doorgehakt en de locatie bekend dan diende een architect te worden gekozen. Had deze zijn plan getekend dan was het vervolgens zaak dat het ontwerp het fiat wist te krijgen, in eerste instantie uiteraard van de bouwheren en hun kerkelijke superieuren maar niet in de laatste plaats van de ingenieurs van Waterstaat. De kritische beoordelingen van deze deskundigen gaven herhaaldelijk aanleiding tot pittige discussies tussen de architect en de behandelende rijksambtenaar. Pas als alle stempels waren gezet kon de bouw van start gaan. Van aanbesteding tot oplevering ontrolde zich vervolgens een verhaal dat in geen enkele statie of parochie een zelfde verloop kende en maar zelden gladjes verliep. Overigens heeft Molkenboer zich niet beperkt tot het ontwerpen van katholieke kerken en pastorieën. Zijn oeuvre omvat ook seminaries, kloosters, hervormde godshuizen, een fabriek, twee warenhuizen, verschillende gestichten, een sociëteit, een schoolgebouw en ten slotte de nodige verbouwingen.

Het doel van deze studie is te achterhalen waarom Molkenboer, die niet als architect was opgeleid, zich desalniettemin heeft kunnen ontwikkelen tot een van de belangrijkste bouwmeesters in de eerste helft van de negentiende eeuw. Welke activiteiten heeft hij ontwikkeld om bij potentiële opdrachtgevers in beeld te komen en om welke redenen werd juist aan hem een bouwopdracht verleend? Verder wordt ingezoomd op de rol die Molkenboer heeft gespeeld in de Nederlandse architectuurgeschiedenis en welke daarin zijn betekenis als architect is geweest. Daarbij komt uiteraard aan de orde hoe zijn werk werd beoordeeld, niet alleen door de directe opdrachtgevers, maar ook door de wereldlijke overheid in de persoon van de hoofdingenieur van Waterstaat, door de kerkelijke overheid in de persoon van aartspreester of bisschop en door contemporaine critici. Ook zal worden ingegaan op de postume receptie van zijn oeuvre.

Het merendeel van Molkenboers ontwerpen had betrekking op katholieke kerken en vandaar dat een inleidend hoofdstuk is gewijd aan de geschiedenis van de Katholieke Kerk in ons land vanaf het eind van de achttiende eeuw. Het leven van Molkenboer valt immers samen met de emancipatie van deze geloofsgroep. Kerkten de katholieken, waartoe ook de familie Molkenboer behoorde, in het jaar waarin Theo werd geboren nog in bekrompen schuilkkerken, toen Molkenboer overleed stond ons land inmiddels bezaaid met roomse kerkgebouwen, het ene nog groter dan het andere. Natuurlijk was Molkenboer niet de enige kerkarchitect en bouwde hij bovendien voort op een bestaande architectonische traditie. Vandaar dat een tweede inleidende hoofdstuk is gewijd aan de architectuur van de eerste helft van de negentiende eeuw teneinde zijn werk te kunnen positioneren in de bouwkundige ontwikkelingen in die jaren.

Voor wat betreft de bronnen kunnen wij zoals gezegd niet terugvallen op een bedrijfsarchief. Na Molkenboers dood heeft zijn zoon Jacobus de firma nog een aantal jaren voortgezet onder de naam van zijn vader en daarbij heeft hij ook gebruik gemaakt van diens tekeningen. Aangezien het Jacobus en zijn gezin weinig fortuinlijk is vergaan, zijn de originele bouwtekeningen en wellicht ook het archief van hem en zijn vader bij de liquidatie van het bedrijf verloren gegaan. Voor een studie van het oeuvre van Molkenboer zijn wij dus in hoofdzaak aangewezen op de archieven van de opdrachtgevers. Helaas is men met deze bronnen in de loop der jaren niet altijd even zorgvuldig omgesprongen. Zo zijn er voor zover bekend nauwelijks bouwtekeningen bij de opdrachtgevers zelf bewaard gebleven. Het ging de pastoors en hun kerkbesturen immers primair om een nieuwe kerk, de trots van hun gemeentes die het meestal jarenlang noodgedwongen hadden moeten stellen met krappe en vaak aftandse gebouwtjes. Een verslaglegging van het bouwtraject schoot er nogal eens bij in. Gelukkig bieden naast de parochiearchieven ook de archieven van de aartsbisschoppen en de bisschoppen, van het departement van Waterstaat, van de provincie en van het ministerie van Eredienst ons een schat aan informatie.

Voor de structuur van dit boek is gekozen voor een chronologische bespreking van Molkenboers werk, maar tegelijkertijd ook voor een min of meer thematische behandeling. In de meeste hoofdstukken staat dan ook één bepaald facet van zijn werk centraal. Zo wordt bijvoorbeeld in het ene hoofdstuk het licht gezet op de wijze waarop de bouw van de kerken kon worden gefinancierd, in een ander chapter staat de wijze van aanbesteding centraal en in weer een ander de rol van overheidsinstanties. Tot slot is een aantal bijlagen opgenomen met een genealogisch overzicht van Molkenboer en zijn verwanten, een overzicht van zijn oeuvre en ten slotte tekeningen van alle kerkgevels van de hand van de auteur.

Over het illustratiemateriaal zij het volgende vermeld. Van alle kunsten is de bouwkunst het meest direct verbonden aan het maatschappelijk leven. Een gebouw is als gebruiksvoorwerp bijna een levend wezen. Het verandert in de loop van zijn bestaan, het wordt vergroot, verkleind en soms zelfs gesloopt. En niet alleen het bouwwerk verandert, ook de omgeving waarin het zich bevindt is aan menselijke ingrepen onderhevig. Oorspronkelijk vrijstaande gebouwen raken ingebouwd, een gevelwand wijzigt zich, een kerkpad wordt een doorgaande weg en ga zo maar door. Het is daarom moeilijk ons een voorstelling te maken van het gebouw en zijn omgeving zoals deze er in hun

oorspronkelijke staat uitzagen, zeker in de jaren waarin de fotografie nog niet was ingeburgerd. Om toch zo dicht mogelijk de originele situatie te benaderen is voor wat betreft de illustraties in de tekst gekozen voor de vroegst gedateerde afbeeldingen. In de meeste gevallen zijn dit foto's die vaak enkele decennia na het gereedkomen van het gebouw zijn gemaakt, maar soms ook schilderijen of prenten die kort na, maar soms zelfs nog voor de bouw zijn vervaardigd.

Tot slot wil ik mijn erkentelijkheid uitspreken jegens allen die mij behulpzaam zijn geweest bij het onderzoek en het schrijven van dit boek. Het zijn er te veel om op te noemen. Een uitzondering wil ik echter maken voor mijn echtgenote Els Hansen. In 1984 schreef zij haar doctoraalscriptie *Tussen latwerk en gips. Architect Theo Molkenboer en de r.k. kerk van Overveen*. Tot nog toe was dit de eerste en enige serieuze studie naar het werk van Molkenboer. Zij heeft mij gestimuleerd om het onderzoek te verbreden naar het gehele oeuvre van de architect. Het is dan ook aan haar dat ik dit boek opdraag.

I Van statie tot parochie

Aangezien het leven van Molkenboer en met name zijn carrière als architect samenvalt met de periode waarin de katholieken zich gaandeweg wisten te ontworstelen aan de protestantse hegemonie, is het zinvol in grote lijnen de voorgeschiedenis van deze geloofsstrijd te schetsen. In het jaar waarin Molkenboer werd geboren – 1796 – maakte de kort tevoren opgerichte Bataafse Republiek bij wet een eind aan de discriminatie van de katholieke religie. De katholieken en overige andersgezinden kregen voortaan dezelfde burgerrechten als de gereformeerden. Van evenwaardigheid was echter nog geen sprake. De emancipatie van de katholieken bleek een proces van lange adem, maar toen Molkenboer in 1863 overleed was de diocesane structuur in ons land al weer tien jaar hersteld.

De Hollandse Zending

Toen op 23 januari 1579 door de Unie van Utrecht de grondslag werd gelegd voor de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën was het overgrote deel van haar bevolking nog rooms-katholiek. Zelfs bij de dood van Willem van Oranje in 1584 was nog nauwelijks een tiende deel van de bevolking lidmaat van de Gereformeerde Kerk. Hoewel de calvinisten dus een kleine minderheid vormden, deelden zij toch op alle terreinen de lakens uit. Van een heuse geloofsvervolging zoals ten tijde van de Spaanse overheersing in de Nederlanden en zoals nadien nog in de ons omringende landen is echter na het beëindigen van de oorlog in ons land geen sprake meer geweest. Dit hield overigens niet in dat de katholieken in het uitoefenen van hun godsdienst niet aanzienlijk werden beknut. In principe stond het een ieder vrij zijn eigen religie te belijden en heerste er gewetensvrijheid, doch de Nederduytsch Gereformeerde Kerk was en bleef de publieke en bevoorrechte kerk. De roomsen hadden gelijke rechten ‘zoo ongeveer op dezelfde wijze als het Asschepoestertje van het sprookje in het vaderlijk huis’, aldus de katholieke historicus Nuyens.¹ Katholieken moesten in de kleine steentjes lopen en werden in maatschappelijk opzicht beschouwd als tweederangs burgers, voor wie openbare ambten nagenoeg ontoegankelijk waren. In feite vormden de roomsen dan ook een schaduwsamenleving en leefden ze *de iure* in een subcultuur.²

¹ W.J.F. Nuyens, ‘Herinnering aan de April-beweging van 1853’, in: *Onze Wachter* (jaargang 1878, deel I) 100.

² Carolina Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019) 247-248.

De discriminerende maatregelen brachten met zich mee dat de zielzorg onder de katholieken niet anders dan op clandestiene wijze kon worden verricht. Beroofd van hun vaak eeuwenoude kerken moesten zij noodgedwongen hun toevlucht nemen tot het gebruik van schuilkerkjes die uiterlijk in geen enkel opzicht op een echt godshuis mochten gelijken. In de steden waren dit vaak woonhuizen die waren omgebouwd tot bedehuis met waar mogelijk galerijen om de beperkte ruimte zo efficiënt mogelijk te benutten. Op het platteland kwamen de gelovigen veelal bijeen in tot kerk omgebouwde boerenschuren. Dat de katholieke godsdienstbeoefening niet volledig ondergronds werd gedwongen, was te danken aan de min of meer lankmoedige houding van de lokale overheden, al was eigenbelang hieraan veelal niet vreemd. Weinig principieel, om niet te zeggen hypocriet en getuigend van een financieel opportunisme bleken gezagsdragers bereid om in ruil voor tamelijk willekeurig toegepaste afkooptommen een oogje toe te knijpen.³ Als gevolg van deze repressie gingen vele katholieken over tot het calvinisme en mede door de toestroom van uitgeweken protestanten naar ons land won het protestantisme steeds meer terrein.⁴ Zo maakten bij het eind van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 de katholieken dan ook nog maar nauwelijks de helft van de bevolking uit.

Intussen was de bestuurlijke organisatie van de Katholieke Kerk in de Noordelijke Nederlanden geheel uiteengevallen. De kerkelijke structuur van de katholieken bestond nog louter uit lokale gemeenschappen, staties genoemd, die werden bediend door al dan niet rondtrekkende priesters. Zo werd het missiewerk in en rond Delft ondernomen door de priester Sasbout Vosmeer (1548-1614). Door Rome werd ons land intussen als een missiegebied beschouwd en de paus besloot dan ook een daarop toegesneden organisatie in het leven te roepen. In 1592 werd Vosmeer benoemd tot apostolisch vicaris, een functie die inhield dat hij in naam van de paus een gebied bestuurde dat geen bisdom meer was, maar dat in de toekomst wel weer zou moeten worden. Toen het de leiders van de Opstand duidelijk werd dat Vosmeer bezig was voor ons land een nieuwe kerkelijke organisatie op poten te zetten, werd hij in 1603 uit de Republiek verbannen. Vanuit Keulen zette hij toen het bestuur voort van de Hollandse Zending, zoals het Nederlandse missiegebied ten noorden van de Waal inmiddels werd betiteld. Vanaf 1622, toen door paus Gregorius XV de Congregatio de Propaganda Fide werd opgericht, kwam de Nederlandse kerkprovincie onder het gezag van deze grote missiecentrale, die overigens alleen zeggenschap had over de seculiere priesters. De zielzorg was echter ook in handen van reguleren zoals de jezuïetenmissionarissen, met wie Vosmeer, die streng in de leer was, in voortdurend conflict leefde omdat deze ordegeestelijken op hun eigen, minder orthodoxe wijze in Holland missie bedreven.⁵

3 Afkooptommen of recognitiën waren te onderscheiden in: a) vaste recognitiën die jaarlijks moesten worden afgedragen, zoals rokkengeld voor de ambtskleding van gerechtsdienaren en b) occasionele recognitiën, te weten: 1. admis- en permissiegelden voor het toelaten van een pastoor of voor het openen of verbouwen van een kerk en 2. bienvenue-gelden, *dons gratuits* of ook wel 'gouden handschoenen' genoemd, ter verwelcoming van een nieuwe baljuw, schout of ambachtsheer.

4 Tegen het einde van de zestiende eeuw kwamen vele calvinisten uit de door de Spanjaarden bezette gebieden (Henegouwen, Vlaanderen, Brabant, Artois) naar de Noordelijke gewesten. Een nieuwe stroom ontstond in de jaren voorafgaande aan en volgende op de opheffing van het Edict van Nantes door Lodewijk XIV (1685), waardoor de Hugenoten in Frankrijk niet meer veilig waren. G. Verwey, *Geschiedenis van Nederland, Levensverhaal van zijn bevolking* (Brussel 1983) 389.

5 Zo dienden volgens Vosmeer katholieken het gezag van de Staten af te wijzen, wat hen in gewetensnood kon brengen. Deze opstelling werd hem vooral door de jezuïeten verweten.

De kerkregeling in 1795 met de zeven aartspriesterschappen van de Hollandse Zending: 1. Holland, Zeeland & West-Friesland, 2. Utrecht, 3. Gelderland, 4. Twenthe, 5. Salland & Drenthe, 6. Groningen en 7. Friesland.

Latere apostolisch vicarissen konden hun ambt wel in ons land uitoefenen, maar na de van jansenisme beschuldigde en door Rome afgezette apostolisch vicaris Petrus Codde (1648-1710) werd zijn opvolgers stelselmatig door de Staten van Holland de toegang geweigerd. Hierdoor en omdat Rome geleidelijk aan genoeg had gekregen van het instituut apostolisch vicaris, plaatste de Congregatio de Missio Hollandica in 1727 onder de leiding van een nuntius. Deze diplomatiek vertegenwoordiger van de paus zetelde te Brussel. Als gevolg van de verwickelingen na de Franse Revolutie en het op last van de Fransen gedwongen vertrek van de superior uit Brussel kregen vanaf 1795 de nieuwe functionarissen de titel van plaatsvervangend superior oftewel vice-superior. Met de introductie van die titel wilde men er in Rome klaarblijkelijk geen enkele twijfel meer over laten bestaan dat de kardinaal-prefect van de Propaganda Fide voortaan als de eigenlijke superior missionis fungeerde.⁶ Vanaf 1829 tot aan het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 hebben vier Italianen de functie van vice-superior bekleed, terwijl zij tegelijkertijd als internuntius van de Heilige Stoel in Den Haag resideerden. Achtereenvolgens waren dat Francesco Capaccini, Antonio Antonucci, Innocenzo Ferrieri en Carlo Belgrado.

Het gebied van de Hollandse Zending was verdeeld in zeven aartspriesterschappen, waarvan het aartspriesterschap van Holland, Zeeland en West-Friesland het groot-

⁶ J.Y.H.A. Jacobs, 'Van kerkvoogden naar kerkleiders. Bestuurlijke verwickelingen in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (1795-1853). Een introductie aan de hand van Romeinse archivalia', in: *DNK* 53(2000) 3-28.

Aan de bouw van het Paviljoen Von Wied aan het strand van Scheveningen (1827) ging de Leidse aannemer Theo Molkenboer bijna failliet. Toch wist hij zich vervolgens te ontwikkelen tot een vooraanstaand architect die met name talrijke katholieke kerken heeft ontworpen. Maar niet uitsluitend, want zijn oeuvre omvat ook winkels van Sinkel, fabrieken, seminaries, hofjes, kloosters, gestichten, een schoolgebouw en een herensociëteit. Karakteristiek voor zijn gebouwen was de grote rol van de stukadoor. Zo waren zijn kerken niet in steen overkapt maar voorzien van lichte gewelven, gemaakt uit latwerk en gips. Molkenboer is dan ook een prominent vertegenwoordiger van de stukadoorsarchitectuur die bloeide in de eerste helft van de negentiende eeuw. Voor zijn bouwkunst was verder typerend dat hij vrijelijk putte uit diverse bouwstijlen.

Zullen zonder last biedt een analyse van Molkenboers bouwkundige oeuvre en zet daarnaast het licht op tal van aspecten die zo kenmerkend waren voor een bouwproces aan het begin van de negentiende eeuw. Zo is er aandacht voor de vaak inventieve manier waarop de bouw werd bekostigd, voor de concurrentie tussen architecten, de wijze van aanbesteding van het werk, de interactie tussen opdrachtgever, architect en aannemer en ten slotte voor de soms hoog oplopende conflicten die zich voor, tijdens en zelfs na de bouw konden afspelen tussen geestelijkheid en parochianen onderling, maar ook tussen de verschillende geloofsrichtingen. Omdat ontwerpen voor kerkgebouwen ten tijde van Molkenboer ter goedkeuring moesten worden voorgelegd aan de ingenieurs van het departement van Waterstaat, komt het commentaar van die zijde uitvoerig aan bod alsmede de discussies tussen architect en ingenieur. Tot slot wordt ook ingegaan op de beoordeling van zijn werk door tijdgenoten en latere critici.

